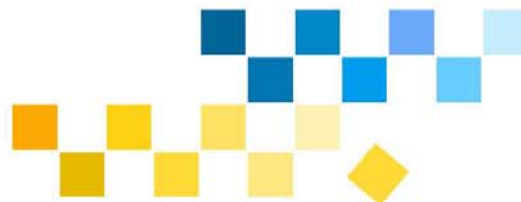

*Konsulent, ph.d.
Lisa Korsbek*

MISBRUG OG SELMORDSADFÆRD

*En rapport om den danske og den internationale forskning
og om forebyggelsesinitiativer i Danmark*

*Center for Selvmordsforskning
2003*

Misbrug og selvmordsadfærd

**En rapport om den danske og den internationale forskning
og om forebyggelsesinitiativer i Danmark**

Redaktion og korrektur:

Cand.mag. Iben Stephensen & cand.psych. Søren Møller

Rapporten er udarbejdet til konferencen "Misbrugsområdet og selvmordsforebyggelse" den 22. oktober 2003 i Odense. Konferencen er initieret og finansieret af Referencegruppen til forebyggelse af selvmordsforsøg og selvmord i Danmark

© Forfatteren og Center for Selvmordsforskning
Odense, 2003

Udgivet af
Center for Selvmordsforskning
Søndergade 17
5000 Odense C
Tel: (+45) 66 13 88 11
Fax: (+45) 65 90 81 74
E-mail: info@selvmordsforskning.dk

1. udgave, 1. oplag, Oktober 2003

ISBN: 87-90291-19-0

INDHOLD

1.1. Indledning

2. DEN NATIONALE OG INTERNATIONALE FORSKNING

2.1. Forskningen om og i Danmark

2.1.1. Stofmisbrug og selvmordsadfærd

2.1.2. Alkoholmisbrug og selvmordsadfærd: Skandinaviske undersøgelser, der vedrører Danmark

2.1.3. Alkoholmisbrug og selvmordsadfærd: Danske undersøgelser

2.2. Den internationale forskning

2.2.1. Misbrug og selvmordsadfærd

2.2.2. Alkoholmisbrug og selvmordsadfærd

3.2.1. Stofmisbrug og selvmordsadfærd

2.2.4. Komorbiditet og selvmordsadfærd

2.3. Konklusion på forskningen

3. FOREBYGGELSESMÅLTAGNINGER I DANMARK

3.2 Nationale forebyggelsesinitiativer på misbrugsområdet

3.1.1. Referencegruppen til forebyggelse af selvmordsforsøg og selvmord

3.1.2. Center for Rusmiddelforskning

3.2. Regionale forebyggelsesinitiativer på misbrugsområdet

3.2.1. Eksempler på amternes forebyggelse på området misbrug og selvmordsadfærd

3.2.1. Et perspektiv

3.3. Konklusion på forebyggelsesinitiativer i Danmark

Om rapportens tilblivelse

Referencer

1.1. Indledning

Nærværende rapport er blevet til i forbindelse med den landsdækkende konference om misbrugsområdet og selvmordsforebyggelse, som finder sted i Odense den 22. oktober 2003. Konferencen, der er initieret og finansieret af Referencegruppen til forebyggelse af selvmordsforsøg og selvmord, er en reaktion på, at der i *Forslag til handlingsplanen til forebyggelse af selvmordsforsøg og selvmord i Danmark* (Sundhedsstyrelsen, 1998) anbefales, at indsatsen over for risikogrupper styrkes med en intensiveret indsats over for misbrugere.

Rapporten bygger på et stort materiale af især amerikansk, dansk og skandinavisk forskningslitteratur. Forskningslitteraturen er som regel skabt på grundlag af empiriske undersøgelser, men antallet af deltagere i undersøgelserne kan være meget divergerende, og metoderne kan være forskellige, hvilket indebærer, at litteraturen undertiden viser modstridende resultater. Med hensyn til internationale undersøgelser kan det – på grund af variationer i landenes behandlingssystemer, samt kulturelle og socioøkonomiske forskelle – være betænkeligt ukritisk at overføre de udenlandske resultater til danske forhold. I langt de fleste tilfælde peger resultaterne dog i samme retning, og der, hvor andre undersøgelser viser helt anderledes resultater, er disse medtaget.

Sammenhænge mellem misbrug og selvmordsadfærd har været forskningsmæssigt belyst i mere end 40 år. Nogle af de tidligste internationale studier rækker tilbage til 1950'erne, og op gennem 1970'erne, 1980'erne og 1990'erne tiltrak området en stadig stigende opmærksomhed, såvel i Danmark som i udlandet. Især midt i 1990'erne blev der forsket intenst i de mulige sammenhænge – ikke blot på alkoholområdet, men på misbrugsområdet generelt. Forskningens intensitet i en international sammenhæng vidner om problemets omfang. Men i Danmark har misbrugsområdet ikke helt tiltrukket den forskningsmæssige interesse og kapacitet, som står mål med problemet.

De seneste rapporter om alkohol- og narkotikasituationen i Danmark viser, at misbrugsproblemerne er meget store. Sygelighed og dødelighed på grund af alkoholmisbrug er højere i Danmark end i de andre nordiske lande (*Den offentlige indsats på alkoholområdet*, 2002). I alt regner man med, at cirka 125.000 danskere er misbrugere af alkohol, mens yderligere 200.000-250.000 er afhængige (*Statistik: Alkohol, narkotika og tobak*, 2002), og selv om alkoholforbruget hos voksne siden 1970'erne er stagnerende, er

forbruget steget markant blandt de unge. Samme tendens gør sig gældende på stofmisbrugsområdet. Der skønnes at være cirka 14.000 tunge stofmisbrugere i Danmark, som overvejende misbruger heroin, men samtidig er der – ikke mindst hos de unge – en klar stigning i hashmisbrug og misbrug af centralstimulerende stoffer, som f.eks. amfetamin, kokain og ecstasy (*Narkotikasituationen i Danmark, 2002*).

Fokus i denne rapport er imidlertid ikke så meget på hverken misbrugsproblemerne eller på forebyggelsen og behandlingen heraf. Rapporten belyser den forskning, som viser, at misbrugere er i en udtalt risikogruppe for at foretage selvmordsforsøg og begå selvmord. Desuden undersøger rapporten, hvilke initiativer i Danmark, der er foretaget for at forebygge selvmordsadfærd hos misbrugere.

Det er især området alkoholmisbrug og selvmordsadfærd, der har været genstand for stor international forskningsinteresse. Derimod er forholdet mellem stofmisbrug og selvmordsadfærd ikke blevet belyst før 1990'erne, hvor der blev udgivet en række internationale artikler. Heraf er nogle empiriske og baserer sig på forskellige follow-up undersøgelser, mens andre på et mere teoretisk plan forsøger at belyse forskellige sammenhænge – psykisk, kulturelt, socialt – mellem stofmisbrug og selvmordsadfærd.

Den norske epidemiolog Ingeborg Rossow udgav i 1990'erne artikler om både alkohol og selvmord og om stofmisbrug og selvmord. Hun fremstår sammen med andre nordmænd – herunder professor i sociologi Thor Norström og psykiater Nils Retterstøl – som de største eksperter på området i Norden. I Danmark tegnes billedet især af overlægerne Sigurd Benjaminsen og Bent Nielsen og af cand.phil. Anette Søgaard Nielsen, der tidligere var tilknyttet Center for Selvmordsforskning og i dag er leder af Fyns Amts Alkoholbehandlingscenter (se videre herom under "Forskningen i Danmark").

I 2000 og frem er der en fortsat stigende international forskningsaktivitet på området. Samtidig er misbrugsområdet blevet forskningsmæssigt udvidet. Området tobaksmisbrug og selvmord har været genstand for en mindre bevågenhed siden 1990'erne, og i perioden 2000-2003 udkom flere artikler på området, hvilket tyder på en øget forskningsaktivitet fremover. En artikel fra 2000 fokuserer på mulige sammenhænge mellem tobaksforbrug og suicidalitet i et gruppe bestående af 36.527 voksne mænd og kvinder. Sammenholdt med ikke-rygere havde rygerne en forøget risiko for selvmord, ligesom de oftere havde depressive symptomer (Tanskanen et al., 2000). En helt ny artikel fra 2003 konkluderer derimod, at rygere tværtimod har en mindre risiko for at udvikle depressive tilstande,

sandsynligvis på grund af nikotinens stemningsregulerende effekt. Undersøgelsen, der er baseret på 813 personer, kunne ikke påvise en sammenhæng mellem tobaksforbrug og suicidalitet. Til gengæld kunne den påvise en sammenhæng mellem alkoholmisbrug og tobaksforbrug/misbrug, idet alkoholmisbrugere ofte synes at have vanskeligere ved at holde op med at ryge end andre. Artiklen stiller spørgsmål ved, om tobaksforbrug udøver en form for beskyttelse mod udvikling af depressive symptomer hos alkoholikere (Patten et al., 2003).

Det er ikke altid, at der skelnes skarpt mellem alkohol- og stofmisbrug. Set i relation til alkohol- og stofmisbrug har selvmordsadfærd i internationale angelsaksiske sammenhænge siden begyndelsen af 1990'erne ofte været behandlet sammen under betegnelsen "substance abuse" (misbrug af substanser, hvilket især vil sige af alkohol og narkotika, men også af medicin, f.eks. psykoaktive stoffer i det hele taget). Der findes dog megen forskningslitteratur, der nøjes med at behandle *enten* området alkohol og selvmord *eller* området narkotika og selvmord, hvilket som regel også giver det bedste billede, da områderne kan have divergerende problematikker af f.eks. social karakter.

Komorbiditetsproblematikken (de såkaldt dobbeltdiagnoser, i dette tilfælde misbrug og anden psykisk lidelse) er især behandlingsmæssigt et uafklaret område. Forskningen viser, at en meget stor del af misbrugerne af alkohol og/eller narkotika også har en anden psykisk lidelse. Det drejer sig ofte om en affektiv lidelse eller om en personlighedsforstyrrelse.

Mange psykisk syge har et massivt alkohol- og/eller stofmisbrug. Men psykisk syge med misbrugsproblemer falder, som megen forskning påviser, ofte mellem to stole i behandlingssystemet (jvf. Jessen-Petersen, 1994). Området har brug for mere forskning, om end det øgede antal studier på misbrugsområdet siden begyndelsen af 1990'erne også har ført til en stigende opmærksomhed på området misbrug og psykisk lidelse, herunder på selvmordsadfærd hos mennesker med dobbeltdiagnoser.

2. Den nationale og internationale forskning

2.1. Forskningen om og i Danmark

I Danmark findes ingen samlet fremstilling af sammenhængene mellem misbrug og selvmordsadfærd. Der har været en relativt lille forskningsmæssig indsats for at afdække de mulige korrelationer, der er mellem stofmisbrug og selvmordsadfærd. Til gengæld har der været forsket mere i forholdet mellem alkoholmisbrug og selvmordsadfærd. Den følgende fremstilling af forskningen i Danmark er vægtet herefter.

2.1.1. Stofmisbrug og selvmordsadfærd

På baggrund af den obligatoriske indberetning af dødsfald til politiet, som har eksisteret siden 1970, behandler Peter Ege i en lederartikel dødsfald blandt stofmisbrugere. Dødsraten er i 10-20% af tilfældene selvmord (Ege 1993:2239). Men hertil kommer den store gruppe af dødsfald, der enten rubriceres som ulykkestilfælde eller som uoplyst. I tilfældet med stofmisbrugere, der dør på grund af forgiftninger, og det gør langt hovedparten (80%), er der derfor stor usikkerhed om, hvorvidt forgiftningen er uønsket (en ulykke) eller intenderet (et selvmord).

Man kan således gisne om, at selvmordstallet for stofmisbrugere i realiteten er langt større. Og i hvert fald viser forskningen, at tallet for selvmordsforsøg blandt stofmisbrugere er meget højt. Den seneste skandinaviske undersøgelse er svensk og har dannet grundlag for afhandlingen *Självordsforsök bland narkotikamissbrukare* (Johnsson, 2002). I undersøgelsen havde 36 af de i alt 92 interviewpersoner (39%) forsøgt at begå selvmord i den tid, de havde været misbrugere (jvf. nærmere herom under "International forskning").

2.1.2. Alkoholmisbrug og selvmordsadfærd: Skandinaviske undersøgelser, der vedrører Danmark

Thor Norström udgav i 1988 artiklen "Alcohol and suicide in Scandinavia", der er en undersøgelse på aggregeret niveau. Den undersøger ikke de individuelle faktorer mv., som kan ligge til grund for selvmordsadfærd, men ser alene på nationale aspekter, herunder først og fremmest det overordnede forhold, der kan eksistere i forskellige lande mellem befolkningernes alkoholforbrug og landenes selvmordsrater.

Resultaterne var kun signifikante for Sverige og Norge, hvor der til dels kunne påvises en sammenhæng mellem et nedadgående alkoholforbrug i forskellige specifikke tidsperioder og et nedadgående selvmordstal.

I 1993 fulgte Ole-Jørgen Skog op på de manglende signifikante resultater hvad angår Danmark. Hans fremgangsmåde er et såkaldt "naturligt eksperiment", som består i at fokusere på en tidsperiode, der helt naturligt, dvs. af eksterne årsager, viser et fald i et lands samlede alkoholforbrug. For Danmarks vedkommende findes et sådant fald i forbindelse med Første Verdenskrig.

Selv om Danmark ikke var direkte impliceret i krigen, medførte den en stor varemangel, som bl.a. indebar en drastisk stigning i priserne på alkohol og derfor også førte til et drastisk fald i det samlede køb/forbrug. Skog analyserer herefter selvmordsraterne, og sammenhængen er påfaldende. I perioden 1911-1918 faldt alkoholforbruget fra omkring 10 liter per capita til 2.2. liter per capita. Selvmordstallet faldt i samme periode fra 524 til 386 selvmord om året, og faldet var størst blandt alkoholmisbrugere. I 1911, hvor alkoholforbruget inden for nævnte tidsperiode var højst, var der 164 alkoholmisbrugere, der begik selvmord i Danmark, mens tallet var faldet til 22 i 1918, hvor alkoholforbruget var kraftigt reduceret. Der synes således at være en sammenhæng mellem alkoholforbrug og selvmordstal.

Desværre har der i Danmark siden kun været få lignende undersøgelser, hvis resultater kan sammenlignes med Ole-Jørgen Skogs. Selv om tallene synes at følges lineært, behøver de ikke at hænge sammen, og slet ikke entydigt som årsag (nedgang i alkoholforbrug) og virkning (nedgang i selvmordstallet). En af grundene til at Norström (1988) ikke fandt en signifikant sammenhæng mellem alkoholforbrug og selvmordstal i Danmark, men i resten af Skandinavien, kan være forskelle i alkoholkulturer.

Flere forskere har skrevet en del om såkaldte "våde" og "tørre" alkoholkulturer. Ved "tørre" kulturer forstås kulturer, hvor alkoholforbruget generelt er underlagt restriktioner, og hvor man primært drikker til sociale sammenkomster i weekender og ved andre passende lejligheder. Ved "våde" eller "fugtige" kulturer forstås man kulturer, hvor alkoholforbruget er en mere integreret og socialt accepteret del af tilværelsen (Rossow, 1996), dvs. i disse kulturer drikkes der generelt mere, men samtidig mindre eksplosivt.

Nogle analyser af f.eks. Ingeborg Rossow tyder på, at i såkaldt "tørre" alkoholkulturer som Norge og Sverige betyder ændringer i landenes samlede alkoholforbrug mere for

selvmordsstatistikken end i såkaldt "våde" eller "fugtige" kulturer (Rossow, 1996). Danmark betegnes med sine mere kontinentale drikkemønstre ofte som en "våd" kultur, og hører i den henseende mere sammen med lande som Frankrig og Portugal, end med Norge og Sverige. I "våde" kulturer influerer landets samlede alkoholforbrug ikke nær så meget på landets selvmordsstatistik. Thor Norström hævder, at der er en større grad af sammenhæng mellem misbrug og selvmord i en "tør" kultur, fordi den sociale accept af forbruget/misbruget her er mindre udtalt, hvorfor de prædisponerende faktorer (f.eks. marginalisering) for selvmordsforsøg og selvmord er mere udtalte (Norström, 1995). Sammenhængene mangler dog at blive underbygget, og i rapporten *Den offentlige indsats på alkoholområdet* (2002), betegnes Danmark snarere som en kombinationskultur, dvs. at Danmark har en nordisk beruselsesorienteret tradition, men med indoptagelse af sydeuropæiske hverdagsdrikkemønstre (*Den offentlige indsats på alkoholområdet*, 2002: 18).

2.1.3. Alkoholmisbrug og selvmordsadfærd: Danske undersøgelser

En undersøgelse af Benjaminsen m.fl. beskæftiger sig med selvmordsadfærd og selvmordsrisikoen hos alkoholmisbrugere i behandling på psykiatrisk afdeling eller alkoholambulatorier (Benjaminsen et al., 1998). Undersøgelsen oplyser ikke, hvor lang tid misbruget har stået på hos de enkelte interviewpersoner, inden de kom i behandling, men mange af personerne er i aldersgrupperne 31-40 år (35,4%) og 41-50 år (33,7%), hvilket giver formodning om et misbrug over længere tid hos flere. Resultaterne er i overensstemmelse med mange internationale forskningsresultater og belyser klart den stærkt øgede risiko for selvmordsforsøg og selvmord, der er hos alkoholmisbrugere. 68 af de i alt 181 interviewpersoner (37,6%) har mindst én gang i deres liv forsøgt selvmord, heraf 56% kvinder og 30,5% mænd.

Sammenligner man gruppen af alkoholmisbrugere med selvmordsforsøg med gruppen af alkoholmisbrugere uden selvmordsforsøg ses ingen betydelig forskel hvad angår uddannelse og civilstand. Til gengæld er der forskel i indtægt og arbejdsmæssige forhold, hvor signifikant flere alkoholmisbrugere med selvmordsforsøg enten modtager førtidspension eller er på dagpenge eller kontanthjælp.

Ligeledes viser undersøgelsen, at alkoholmisbrugere med selvmordsforsøg har oplevet flere belastende familieforhold under opvæksten. Signifikant flere har levet adskilt

fra forældrene, hvilket var gældende for 42,9% af de kvindelige alkoholmisbrugere med selvmordsforsøg, mod 22,7% af de kvindelige alkoholmisbrugere uden selvmordsforsøg. Gruppen af alkoholmisbrugere med selvmordsforsøg havde i det hele taget oplevet kaotiske eller ustabile forhold i familien.

Det mest opsigtsvækkende ved undersøgelsen er imidlertid, at den viser, at *over halvdelen* af alkoholmisbrugerne i suicidalgruppen har en diagnosticeret personlighedsforstyrrelse. Disse hører især ind under de såkaldt emotionelt ustabile personlighedsforstyrrelser, dvs. henholdsvis dyssocial, histrionisk og impulsive personlighedsforstyrrelser. Det indikerer, at misbrug af alkohol ofte er kombineret med en anden psykisk lidelse (dobbeltdiagnoser, eller såkaldt *komorbiditet*), og at denne lidelse bør behandles lige så adækvat som misbruget (Vestergaard & Sørensen, 1998). Endvidere antyder det, at selvmordstanker eller selvmordsforsøg kan være udløst af en højst kompleks psykisk situation. Også affektive lidelser blandt alkoholmisbrugerne med selvmordsforsøg er udtalte. Dette gælder især for mændene. Blandt mændene i suicidalgruppen har 20% en depressiv sindslidelse. Til gengæld lider mange af kvinderne i suicidalgruppen af forskellige former for angst, herunder især af angstanfald (35,7%).

Også en senere undersøgelse belyser forskellene mellem kvindelige og mandlige alkoholmisbrugere med henblik på at vurdere deres forskelle i behandlingsbehov (Nielsen et al., 1999). Undersøgelsen viser, at mere end dobbelt så mange kvindelige som mandlige alkoholmisbrugere har forsøgt selvmord (47,3% af kvinderne mod 21,6% af mændene). Også langt flere af kvinderne har modtaget behandling for psykiske lidelser og tegnede sig for flere personlighedsforstyrrelser og angstlidelser end mændene, mens depression er lige udbredt blandt kønnene. Undersøgelsen konkluderer, at alkoholmisbrug hos kvinder ofte er sekundært i forhold til en anden og vigtigere problemstilling (som regel psykisk lidelse, men mange gange også fysiske helbredsproblemer), og at kvinder med alkoholmisbrug derfor ofte har behov for en behandlingsindsats, der ligger ud over behandlingen af alkoholmisbruget.

Betydningen af komorbiditet hos alkoholmisbrugere pointeres også af Benjaminsen (1998). Benjaminsen berører den internationale forskning, der diskuterer, om depressioner hos alkoholmisbrugere er et primært eller sekundært symptom. Spørgsmålet er, om det er depressionen, der skaber grobund for misbruget, eller om det er misbruget og dets mange følger, som giver depressioner. Svaret er bestemt ikke entydigt, og differentieringen

mellem depressiv sindslidelse og komorbiditet (depressiv sindslidelse kombineret med misbrug), uagtet om misbruget kom før, efter eller samtidig med depressionen, er i klinisk praksis umådelig vanskelig. I den lægevidenskabelige og psykiatriske praksis er der i dag skærpet opmærksomhed på behovet for at behandle depression sideløbende med behandlingen af misbrug, bl.a. fordi depression stærkt forøger selvmordsrisikoen hos misbrugere.

Selvmondsrisikoen er ligeledes stærkt forøget hos alkoholmisbrugere med personlighedsforstyrrelser, især blandt mennesker med borderline. Tilstanden er i henhold til diagnosesystemet ICD-10 karakteriseret ved usikker og forstyrret identitetsoplevelse, intense men ustabile forhold til andre, separationsangst, tendens til selvdestruktivitet og tomhedsfølelse. Mennesker med borderline er grundet disse psykiske symptomer ofte i en risikogruppe for at udvikle et misbrug.

Benjaminsen refererer til forskning fra begyndelsen af 1990'erne, der viser, at selvmordsrisikoen er høj blandt borderlinepatienter, især hvis der samtidig er tendens til depressiv sindslidelse og/eller forekommer misbrug af alkohol. Ganske vist er personlighedsforstyrrelser i højere grad relateret til selvmordsforsøg end til selvmord, men det må pointeres, at selvmordsforsøg stærkt forøger risikoen for et senere fuldbyrdet selvmord. Undersøgelser viser, at cirka en tredjedel af de mennesker, der har begået fuldbyrdet selvmord, har et tidligere selvmordsforsøg bag sig. Ligeledes viser undersøgelserne, at 10-15% af de mennesker, der forsøger at begå selvmord, senere begår et fuldbyrdet selvmord (Benjaminsen, 1998).¹

¹ På behandlingsinstitutionen Ringgårdens afdeling for forskning og formidling har man for øjeblikket et projekt om behandling af disse dobbeltbelastede klienter, dvs. personer, som både har en personlighedsforstyrrelse og en misbrugslidelse (komorbiditet). Projektet fokuserer både på afhængighed af alkohol og på personlighedsforstyrrelsen. Gennem struktureret forebyggelse mod tilbagefald og kognitiv terapi forsøger man at behandle begge dele samtidigt. I projektet deltager i alt 80 personer: 40 deltager i en forsøgsgruppe, hvor man både arbejder med tilbagefaldsforebyggelse og med kognitiv terapi i forhold til personlighedsforstyrrelsen, og 40 behandles alene med tilbagefaldsforebyggelse.

2.2. Den internationale forskning

Den internationale forskning på området misbrug og selvmordsadfærd er ganske omfattende. En af de største internationale kapaciteter er den amerikanske psykiater George E. Murphy, som især har koncentreret sig om alkohol og selvmord, og bl.a. har udgivet bogen *Suicide in alcoholism* (1992). Også skandinaviske forskere præger det internationale billede og har markeret sig med væsentlige undersøgelser inden for området.

2.2.1. Misbrug og selvmordsadfærd

Misbrug af alkohol, narkotika og/eller medicin er fundet i mellem 25-55% af alle selvmord (Murphy, 2000). En stærk indvirkende faktor på det høje selvmordstal blandt misbrugere synes at være depression, som er til stede hos mere end halvdelen af alle misbrugere, som begår selvmord, og Murphy konkluderer derfor, at det mest grundlæggende initiativ, der må tages i forebyggelsen af selvmord blandt misbrugere, er at behandle depression (Murphy, 2000)

Nogle forskere antager, at depression er en senere komplicering af misbruget (jvf. Murphy, 1992; Bukstein et al., 1993). Andre fremhæver det modsatte, nemlig at depression ofte går forud for misbrug (Deykin et al., 1987). Hos disse forskere antages misbrug som værende en konsekvens af depression, f.eks. oprindeligt et udtryk for et forsøg på selvmedicinering.

Generelt er misbrug den næsthøypigste diagnostiske lidelse blandt psykiatriske patienter – kun overgået af depression. Og som det er fremgået, finder man ofte *komorbiditet* hos misbrugere, om end personlighedsforstyrrelser synes at være mere dominerende end depressioner, især blandt kvindelige misbrugere.

En grundlæggende personlighedsforstyrrelse, kombineret med depression og misbrug, er ofte forekommende, og i henhold til undersøgelser foretaget af bl.a. Rich et al. (1990) og Cheng et al. (1997) er misbrug – med eller uden depression – fundet hos næsten alle mennesker med diagnosticerede personlighedsforstyrrelser, som har begået selvmord. Nils Retterstøl hævder, at komorbiditet snarere er reglen end undtagelsen ved selvmord foretaget af personer med alkohol- eller stofproblemer (Retterstøl et al., 2002:142).

3.2.1. Alkoholmisbrug og selvmordsadfærd

Efter depressionsdiagnosen er alkoholdiagnosen den hyppigste diagnose, der stilles hos personer, som har taget deres eget liv. Ifølge nogle forskere har alkoholmisbrugere en 115 gange højere risiko for at begå selvmord end mennesker uden en psykiatrisk diagnose (Murphy, 1992). Denne estimering baseres dog på et skøn, og risikoen varierer noget fra nation til nation, idet den synes at afhænge af de enkelte landes selvmordstal generelt. I lande med høje selvmordsrater – f.eks. i Danmark – har også alkoholmisbrugere en højere risiko for at begå selvmord end i lande med lave selvmordsrater (Rossow & Amundsen, 1995), jfr. afsnit 2.1.2.

Det synes at være et generelt billede, at selvmord i forbindelse med alkohol først sker efter nogen eller mange års misbrug (Murphy & Wetzel, 1990), og enkelte forskere fremhæver flere risikofaktorer, der disponerer for selvmord blandt alkoholmisbrugere, bl.a. at forbruget fortsat er aktivt, og at der også er en alvorlig depressiv lidelse til stede, hvad der er i 30-70% af tilfældene. Andre væsentlige faktorer er overvejende af social karakter – arbejdsløshed, dårligt eller manglende socialt netværk og ensomhed – men også legemlig sygdom spiller ind.

En væsentlig udløsende faktor for selvmordsadfærd blandt alkoholmisbrugere er tab, især tab af et tæt personligt forhold ved f.eks. skilsmisse, dødsfald eller adskillelse. Allerede i 1959 viste en systematisk undersøgelse, at omkring en tredjedel af de alkoholmisbrugere, der begik selvmord, inden for de sidste seks uger af deres levetid havde oplevet et sådant tab (Robins et al., 1959). En gentagelse af studiet i 1979 bekræftede sammenhængen. Her havde 26% af 50 suiciderede alkoholmisbrugere oplevet tab af et væsentligt personligt forhold inden for de sidste seks uger før selvmordet (Murphy et al., 1979). Selvmordsrisikoen i forbindelse med tab eller separation for mennesker med alvorlige affektive lidelser, men uden misbrugsproblemer, er ifølge til den internationale forskning noget lavere (Murphy & Robins, 1967, Rich et al., 1988).

Også sammenhængen mellem alkoholmisbrug og selvmordsforsøg er veldokumenteret. Alkoholmisbrugere beregnes til at have en femten gange højere risiko for selvmordsforsøg end resten af befolkningen (Retterstøl et al., 2002). En nyere finsk undersøgelse viser, at 41,2% af de mennesker, som har forsøgt selvmord og efterfølgende er blevet indlagt på et somatisk hospital i Helsinki, opfyldte DSM-III-R kriteriet for at blive

diagnosticeret som afhængig af alkohol (Suominen et al., 1999). Endvidere antager man, at hver femte alkoholmisbruger har forsøgt at tage sit liv mindst én gang (Retterstøl et al., 2002).

Rossow et al. (1999) undersøger forekomsten af komorbiditet blandt alkoholmisbrugere, og undersøgelsens resultater er på linje med andre internationale studier. 37,3 % af de i alt 46.490 deltagere i undersøgelsen havde en anden psykiatrisk diagnose ud over misbrugsdiagnosen, og mere end halvdelen (54%) af de dobbeltdiagnosticerede havde forsøgt selvmord. Tallet for selvmordsforsøg hos dem, der kun havde et alkoholmisbrug, var noget mindre, nemlig 25,5%.

Alkoholmisbrug antages at være fem gange hyppigere hos mænd end hos kvinder. Langt flere kvinder end mænd *forsøger* at begå selvmord, mens langt flere mænd end kvinder rent faktisk begår selvmord. Spørgsmålet er, om denne kønsforskel også slår igennem på misbrugsområdet.

En tidligere undersøgelse af kønsforskellen viser, at ni gange så mange alkoholmisbrugende mænd som kvinder begår selvmord (Roy & Linnoila, 1986), mens nyere internationale undersøgelser peger på, at en del flere kvinder end mænd blandt alkoholmisbrugerne *forsøger* at begå selvmord (Preuss et al., 2002). På grundlag af et undersøgelsesmateriale bestående af i alt 3190 alkoholmisbrugere, fordelt i en gruppe uden selvmordsforsøg, og i en gruppe med selvmordsforsøg, konkluderer Preuss m.fl. derfor, at deres resultater understøtter hypotesen om, at alkoholmisbrugere med et eller flere selvmordsforsøg bag sig oftere er kvinder end mænd, og derudover ofte er yngre, arbejdsløse, samt skilt eller separeret, om end arbejdsløshed synes at være en større risikofaktor for mænd end for kvinder. Undersøgelsen er dog ikke *specifikt* rettet mod kønsforskellene. Generelt mangler yderligere afdækning af de kønsspecifikke aspekter, som kan influere på risikoen for selvmordsadfærd hos alkoholmisbrugere. Herunder bør spørgsmålet om eventuelle forskelle i samfundsmæssige – sociale og kulturelle – værdier og krav for henholdsvis kvinder og mænd behandles. Sådanne forskelle kan belyse mulige prædisponerende faktorer for den forskel, der er mellem mænd og kvinder på selvmordsadfærd, ikke mindst i forbindelse med alkoholmisbrug.

En dansk undersøgelse, der sammenholder alkoholmisbruget i de nordiske lande i forhold til bl.a. køn, tyder på, at den sociale kontrol er stærkere over for kvinders alkoholforbrug end over for mænds (Nielsen, 1996: 40-41). Hvorvidt dette forhold influerer

selvmordsadfærden i negativ eller positiv retning mangler imidlertid at blive belyst. Betyder den sociale kontrol af kvinders alkoholforbrug, at de lettere føler sig socialt isolerede – med den konsekvens, at risikoen for selvmordsforsøg er højere? Eller betyder den sociale kontrol tværtimod, at selvmordsforsøg er mindre udtalte hos kvinder, end de ville være, hvis denne kontrol ikke var til stede?

2.2.3. Stofmisbrug og selvmordsadfærd

Selv om korrelationen mellem stofmisbrug og selvmordsadfærd har været belyst i artikler siden slutningen af 1960'erne, er resultaterne på området sparsomme. Den forskning, der er, viser imidlertid, at overdoser og selvmord er de mest udbredte dødsårsager blandt stofmisbrugere. Nogle undersøgelser indikerer, at mere end 50% af dødsfaldene blandt stofmisbrugere skyldes enten overdosis eller selvmord (Oppenheimer et al., 1994; Rossow & Kielland, 1995). I Retterstøls afdækning af forskningen på området angives selvmord at være dødsårsagen hos stofmisbrugere i 20-30% af tilfældene (Retterstøl et al., 2002). Selvmordsprocenten for alkoholmisbrugere er af Rossow beregnet til 5% blandt de, der har været i behandling (Rossow, 1997), og af Murphy beregnet til 6,5% på et samlet europæisk plan (Murphy, 1992).

Også antallet af selvmordsforsøg er meget højt blandt stofmisbrugere. I et svensk follow-up studie af 125 stofmisbrugere, indlagt på hospital for afgiftning, angives tallet for selvmordsforsøg til 45% (Johnsson & Fridell, 1997). I Rossow & Lauritzens norske undersøgelse, baseret på 2051 stofmisbrugere, er tallet dog noget mindre, nemlig 32,7%. Men heraf havde mere end halvdelen (56,1%) forsøgt selvmord mere end én gang (Rossow & Lauritzen, 1999).

En britisk follow-up undersøgelse rapporterer om tilsvarende tal (Oyefeso et al., 1999), og amerikanske resultater vidner om bemærkelsesværdige stigninger inden for de seneste 15 år i antallet af unge mænd, der begår selvmord, hvilket forbindes med et øget misbrug (Berman & Schwarz, 1990; Bukstein et al., 1993; Murphy, 2000). I det samlede internationale billede viser de skandinaviske undersøgelser af selvmordsadfærd blandt misbrugere dog som regel højere tal end tilsvarende angelsaksiske undersøgelser.

En af de nyeste skandinaviske undersøgelser er foretaget af Eva Johnsson (2002). For bedre at kunne belyse eventuelle direkte sammenhænge mellem stofmisbrug og selvmordsforsøg, undersøger Johnsson alene procenten for selvmordsforsøg i

misbrugsperioden – og altså ikke procenten for selvmordsforsøg hos stofmisbrugere i det hele taget. Johnssons resultat afviger dog ikke betydeligt fra andre resultater: af i alt 92 interviewpersoner havde 36 (39%) forsøgt at begå selvmord.

Tidligere skandinaviske undersøgelser har vist, at der i sammenhængen mellem stofmisbrug og selvmord ikke er udprægede forskelle mellem mænd og kvinder. Ravndal & Vaglum (1999) observerede lige mange selvmordsforsøg blandt mænd og kvinder, og ligeledes var der ikke signifikante forskelle mellem de to køn i en norsk undersøgelse af selvmordsforsøg blandt narkomaner (Rossow & Lauritsen, 1999). Johnssons undersøgelse viser imidlertid betydeligt divergerende tal for de to køn. Mens 27% af mændene havde forsøgt at begå selvmord, var det hele 63% af kvinderne, samtidig med at kvinderne oftere end mændene havde mere end ét selvmordsforsøg i deres misbrugsperiode.

Johnsson belyser desuden metoder i selvmordsforsøg blandt stofmisbrugere. Det bemærkelsesværdige er, at kun tre personer af de i alt 39 forsøgte selvmord ved at tage en overdosis narkotika. Langt hovedparten havde i stedet forsøgt selvmord ved indtagelse af store mængder psykofarmaka, herunder især antidepressiv medicin eller beroligende piller. Mange af dem havde således forsøgt selvmord med et lægemiddel, der var udskrevet til dem af en psykiater eller af en anden læge, hvilket ikke blot lægger op til en skærpelse af opmærksomheden omkring udskrivning af psykofarmaka til stofmisbrugere, men også viser, at stofmisbrugere ikke adskiller sig fra andre mennesker i deres "valg" af metoder med hensyn til selvmord.

Som hos alkoholmisbrugere er tab og separationer en ofte tilbagevendende udløsende årsag til selvmord og selvmordsforsøg. I Johnssons undersøgelse havde 13 af de i alt 39 stofmisbrugere forsøgt selvmord i forbindelse med adskillelse fra en partner eller en ven. 10 andre personer angav deres misbrug som værende den specifikke årsag, mens andre 7 anførte, at deres psykiske problemer var blevet så omfattende, at de ikke længere kunne holde ud at leve.

Johnssons afhandling belyser også de mulige indvirkende baggrundsfaktorer for stofmisbrugernes selvmordsforsøg, herunder først og fremmest opvækstvilkår. Dobbelt så mange stofmisbrugere med selvmordsforsøg som stofmisbrugere uden selvmordsforsøg var i deres barndom blevet adskilt fra én eller begge forældre. Det drejede sig om i alt 50% i selvmordsforsøgsgruppen mod 25% i gruppen af misbrugere uden selvmordsforsøg. Ofte

havde en forælder forladt hjemmet (som oftest faderen), eller også var barnet kommet i familiepleje eller på institution. Ligeledes havde mange stofmisbrugere med selvmordsforsøg i deres barndom været i børnepsykiatrisk behandling. Studier af selvmordsforsøg viser generelt en sammenhæng mellem utrygge og ustabile opvækstvilkår og selvmordsforsøg (Hultén, 2000; Wasserman, 1989).

I Rossow & Lauritsens seneste undersøgelse er det samlede tal for selvmordsforsøg blandt 800 stofmisbrugere 38%. Undersøgelsen belyser netop, at belastninger i barndommen kan være stærkt medvirkende faktorer for ikke blot misbruget, men også for et eller flere selvmordsforsøg (Rossow & Lauritsen, 2001). Således kom mange af stofmisbrugerne med selvmordsforsøg fra en baggrund med enten alkoholproblemer, især hos faderen (45%), eller psykisk sygdom, især hos moderen (16%). Som i Johnssons undersøgelse var mange blevet placeret uden for hjemmet i familiepleje eller på institution. Derudover havde næsten en fjerdedel haft psykiske problemer før 16-års alderen (22%), mens næsten halvdelen havde været udsat for vold (46%). Rossow & Lauritzen konkluderer, at antallet af stofmisbrugere med selvmordsforsøg stiger med omfanget af problemer hos forældrene (Rossow & Lauritzen, 2001: 231), og at selvmordsadfærd og selvmordstanker hos voksne stofmisbrugere er tæt forbundet med graden af modgang i barndommen, både familiemæssigt, socialt og personligt.

Mens alkoholmisbrugere som regel holder sig til denne ene form for misbrug, om end undertiden suppleret med medicin, overvejende benzodiazepiner, er stofmisbrugere oftere blandingsmisbrugere. Det betyder, at de samtidig ofte misbruger alkohol eller andre psykoaktive substanser.

Forskningen har ikke i tilstrækkelig grad været opmærksom på denne problematik hos stofmisbrugere, selv om den nævnes i flere sammenhænge. I en oversigtsartikel i *Comprehensive Textbook of Suicidology* hævder Lester netop, at forskningen i sammenhængen mellem stofmisbrug og selvmord kompliceres af, at mange stofmisbrugere også misbruger alkohol (Lester, 2000: 363), dvs. er blandingsmisbrugere.

3.2.1. Komorbiditet og selvmordsadfærd

Den internationale forskning viser, at en meget stor del af de mennesker, der har alvorlige misbrugsproblemer, og som enten forsøger at begå selvmord eller har begået selvmord,

også har en anden alvorlig psykisk lidelse. Det drejer sig især om depression eller personlighedsforstyrrelser.

Problematikken blev gjort til genstand for opmærksomhed allerede i slutningen af 1970'erne, hvor Murphy et al. (1979) undersøgte 50 suiciderede alkoholmisbrugere. Resultaterne viste, at langt de fleste også havde en anden alvorlig psykiatrisk diagnose, og den mest dominerende i materialet var depression, som blev fundet hos 68%. Samme år publicerede Beskow (1979) resultaterne fra en svensk undersøgelse af 271 selvmord. Heraf var 100 selvmordere misbrugere af enten alkohol eller stoffer, og blandt dem var der observeret depressive symptomer hos 45%.

I Ross, Glaser og Germansons undersøgelse af 501 misbrugere af enten stoffer eller alkohol blev tallet for alkoholmisbrugere med en anden psykiatrisk diagnose opgjort til 82%, og tallet for komorbiditet hos stofmisbrugere var endnu højere, nemlig hele 95% (Ross et al., 1988).

Murphy hævdede allerede i 1990, at depression måske spiller den helt afgørende rolle for selvmordstallet blandt alkoholmisbrugere (Murphy, 1990). I forvejen antages en depressiv lidelse som værende den største risikofaktor for selvmord (Beskow, 2000; Sainsbury, 1986). Ligesom de danske undersøgelser viser den internationale forskning, at ikke blot depression, men også personlighedsforstyrrelser, spiller en betydelig rolle. Her er det primært de såkaldt emotionelt ustabile personlighedsforstyrrelser, der præger billedet. De emotionelt ustabile personlighedsforstyrrelser er i ICD-10 diagnosesystemet opdelt i to former, henholdsvis impulsiv type og borderline type, og herunder er det især mennesker med kombinationen borderline og misbrug, som forsøger at begå selvmord.

En svensk undersøgelse af 40 mennesker indlagt med alkoholforgiftning (20 mænd og 20 kvinder) viste, at 38% opfyldte diagnosekriteriet for en personlighedsforstyrrelse. Heraf var 45% mænd og 70% kvinder (Brandell & Eksenius, 1995). Disse personer havde en historie med langt flere selvmordsforsøg bag sig, sammenlignet med alkoholmisbrugere uden en personlighedsforstyrrelse.

I en metaanalyse forsøger Welch & Linehan at skabe et overblik over de forskellige undersøgelser af selvmordsrisiko for borderlinepatienter med stofmisbrug. De konkluderer, at selvmordsprocenten for mennesker med denne kombination er mellem 39% og 84% (Welch & Linehan, 2002). Welch & Linehan vurderer, at netop henholdsvis

selvmordsforsøg og stofmisbrug er grundene til, at disse mennesker så ofte er indlagt til psykiatrisk behandling.

Også skizofrene har ofte et misbrug af enten stoffer og/eller alkohol. En amerikansk undersøgelse af komorbiditet hos skizofrene viste, at 48% af mændene og 20% af kvinderne også havde en misbrugsdiagnose (DeQuardo et al., 1994). Undersøgelsen belyser imidlertid ikke selvmordsrisikoen hos disse.

Det har igennem flere år været almindeligt antaget blandt forskere, at selvmordsprocenten for skizofrene ligger på omkring 10%. En ny artikel om selvmordsrisikoen hos skizofrene opregner misbrug som værende en af flere risikofaktorer (Meltzer, 2002). En anden meget kendt risikofaktor for skizofrene er depression. De nærmere sammenhænge mellem skizofreni, misbrug og selvmord mangler imidlertid at blive nærmere belyst.

3.3. Konklusion på forskningen

Forskningen viser en tydelig tendens, når det drejer sig om sammenhængen mellem misbrug og selvmord. Misbrugere har en langt højere risiko for at foretage selvmordsforsøg eller begå selvmord end andre.

Mens risikoen for selvmord hos alkoholmisbrugere beregnes til at være 6,5% på et samlet europæisk plan (Murphy, 1992), peger undersøgelser på, at risikoen for selvmord hos stofmisbrugere er en del højere, nemlig 20-30% (Retterstøl et al., 2002).

Også tallene for selvmordsforsøg blandt alkohol- og stofmisbrugere er meget høje. Mens nogle forskere antager, at hver femte alkoholmisbruger har forsøgt at tage sit liv mindst én gang (Retterstøl et al., 2002), angives tallet for selvmordsforsøg hos stofmisbrugere i nogle undersøgelser til at være mellem 30% og 45%: 45% i Johnsson & Fridells (1997) svenske undersøgelse, og 32,7% i Rossow & Lauritzens (1999) norske undersøgelse. Det betyder, at mindst hver tredje stofmisbruger forsøger at begå selvmord.

Hvilke aspekter, der spiller ind og er afgørende, når en misbruger forsøger selvmord eller tager sit liv, er mindre klare. Selv om nogle forskere fremhæver tab af en væsentlig menneskelig relation som en udløsende faktor i mange tilfælde, er årsagerne som regel komplekse og relateret til flere faktorer af både social, kulturel, økonomisk og psykisk art. En del forskning tyder på utrygge og ustabile opvækstvilkår hos misbrugere. Det er vilkår, der både kan have betinget misbruget og selvmordsadfærden. En del forskning peger

desuden på depression som en underliggende og meget afgørende faktor for selvmordsadfærd blandt misbrugere.

Forskningen gør samtidig klart, at psykisk lidelse hos misbrugere er et hyppigt fænomen, og at dette i markant grad øger risikoen for selvmordsadfærd. Det gælder ikke mindst for misbrugere med affektive lidelser, men også – og i en særlig høj grad – hos misbrugere med personlighedsforstyrrelser, herunder især borderline. Mennesker med borderline lider samtidig ofte af periodiske depressioner, og det samme er tilfældet hos skizofrene. Kombinationen misbrug og anden psykisk lidelse er et forhold, der ikke blot må undersøges nærmere, men også tiltrække de nødvendige instansers opmærksomhed med henblik på at vurdere risikoen for selvmordsadfærd.

3. Forebyggelsesinitiativer i Danmark

Det følgende tager udgangspunkt i tre nationale rapporter. Det drejer sig om Sundhedsstyrelsens rapport *Narkotikasituationen i Danmark* (2002), rapporten *Den offentlige indsats på alkoholområdet* (2002), udgivet af Indenrigs- og Sundhedsministeriet og Amtsrådsforeningen, samt rapporten *Indsatsen for de hårdest belastede stofmisbrugere* (2002) fra Indenrigs- og Sundhedsministeriet. Mange oplysninger er desuden hentet i oversigten over *Alkoholbehandlingen i amterne*, udgivet af Videnscenter om Alkohol i 2003, kombineret med kontakter til misbrugscentre i amterne, behandlingssteder i det hele taget, forskningsinstitutioner, herunder materiale fra Center for Rusmiddelforskning, og kontakt med amternes social-, sundheds- og psykiatriudvalg. På baggrund heraf afdækker det følgende nogle af de generelle og regionale initiativer, der er på området.

3.1. Nationale forebyggelsesinitiativer på misbrugsområdet

I 2002 udkom rapporten *Narkotikasituationen i Danmark*, som peger på tre væsentlige elementer i forebyggelsen på narkotikaområdet:

- Stofferne skal være svært tilgængelige
- Oplysningsniveauet skal være højt med henblik på at opbygge holdningsmæssige barrierer mod stofmisbrug
- Sociale velfærdsforanstaltninger skal være parate til at hjælpe ved misbrug

Gennem forbud og kontrol, gennem intensiveret oplysning og gennem en social indsats, sigter man altså dels mod at forebygge muligheden for stofmisbrug, og dels mod at styrke indsatsen for mennesker, som allerede har et sådant misbrug (forebyggelse af vedvarende misbrug).

I 2002 udkom ligeledes *Den offentlige indsats på alkoholområdet*. Rapporten er resultater fra en arbejdsgruppe, der blev nedsat i år 2000 med repræsentanter fra bl.a. amter, kommuner, Blå Kors, Sundhedsstyrelsen, Lænke-ambulatorierne og KFUM's sociale arbejde i Danmark. Rapporten er således et resultat af et tværfagligt og tværinstitutionelt samarbejde og konkluderer flere mangler, både når det drejer sig om forebyggelse og om behandling og efterbehandling af alkoholmisbrug i Danmark.

Rapporten konkluderer bl.a., at indsatsen i alkoholbehandlingen ikke står mål med behovet, bl.a. fordi tilbuddene ikke er altid er tilgængelige eller ikke koordineres adækvat. Den konkluderer desuden, at der mangler en sammenhængende plan, som både fokuserer på forebyggelse, på tidlig indsats og på såvel behandling som efterbehandling. Også behandlingen af dobbeltdiagnoseklienter (komorbiditet) er meget utilstrækkelig. I værste fald bliver disse klienter afvist fra misbrugsbehandlingsstederne på grund af psykisk lidelse og fra de psykiatriske behandlingssteder på grund af misbrug.

Trods rapporten beskæftiger sig meget med behandling af særlige risikogrupper, herunder med personer med dobbeltdiagnoser og særligt udstødte alkoholafhængige, peger den ikke *specifikt* på selvmordsrisikoen hos alkoholmisbrugere, og den beskæftiger sig derfor ikke med selvmordsforebyggelse.

Det samme er tilfældet med rapporten *Narkotikasituationen i Danmark*, der ikke nævner sammenhængen mellem stofmisbrug og selvmordsrisiko, heller ikke selv om den berører dødelighed og dødsårsager blandt stofmisbrugere. Den belyser imidlertid nogle af de alvorlige psykosociale problematikker, som er relateret til stofmisbrug, herunder social udstødelse på grund af arbejdsløshed, boligproblemer og kriminalitet (s. 105 ff.).

I rapporten *Indsatsen for de hårdest belastede stofmisbrugere*, udgivet af Indenrigs- og Sundhedsministeriet, findes ligeledes ikke nogen kortlægning af en forebyggende indsats over for de stofmisbrugere, der risikerer at begå selvmord. Men som Sundhedsstyrelsens rapport *Narkotikasituationen i Danmark* medtager rapporten *Indsatsen for de hårdest belastede stofmisbrugere* den seneste undersøgelse over dødelighed og dødsårsager blandt stofmisbrugere (*Nye tal fra Sundhedsstyrelsen*, 1999). 12 (4,5%) af i alt 266 stofmisbrugere begik selvmord i perioden 1996-1998. Hertil kommer de dårligt definerede dødsårsager, samt ikke mindst de mange forgiftningsdødsfald, der kategoriseres som ulykker (ulykker i alt er opgjort til 41%), hvor det retrospektivt er vanskeligt at afgøre, om der var tale om en ulykke, eller om forgiftningen var intenderet.

3.1.1. Referencegruppen til forebyggelse af selvmordsforsøg og selvmord

Referencegruppen til forebyggelse af selvmordsforsøg og selvmord i tilknytning til Socialministeriet, Indenrigs- og Sundhedsministeriet, samt Undervisningsministeriet, blev i 1999 nedsat for en femårig periode.

Socialministeriet har efter indstilling fra Referencegruppen bevilliget økonomisk støtte til en lang række projekter inden for prioriterede områder. Disse områder er bl.a. "Opfølgning efter behandling på skadestue eller somatisk afdeling, hvor der ikke er behov for psykiatrisk indlæggelse", "Kvalitetsudvikling og beskrivelse af eksisterende tiltag", samt "Selvmordsproblematikker i forhold til udsatte grupper", herunder bl.a. alkoholmisbrugere. Det sidstnævnte prioriterede område er i overensstemmelse med, at der i *Forslag til handlingsplanen til forebyggelse af selvmordsforsøg og selvmord i Danmark* (Sundhedsstyrelsen, 1998) anbefales, at indsatsen over for risikogrupper styrkes med f.eks. en intensiveret indsats over for misbrugere.

Enkelte af de afsluttede eller endnu igangværende projekter under Referencegruppen må formodes at føre til en opkvalificering af forebyggelses- og behandlingsinitiativer på området misbrug og selvmordsadfærd. For eksempel indebærer projektet "Kvalitetssikring og videreudvikling af program til specifik forebyggelse af selvmordsforsøg og selvmord for selvmordstruede patienter" på Odense Universitetshospital, at der tilstræbes en systematisk visitation af patienter med selvmordsforsøg til relevant behandling, herunder til forebyggelsescentre og til alkoholambulatorier. Det implicerer desuden, at der fortsat identificeres risikofaktorer, herunder misbrugsrelaterede problemer, for gentagne selvmordsforsøg.

Ligeledes indebærer projektet "Systematisk risikovurdering og iværksættelse af skærpet observation og efterværnsforanstaltninger i forhold til særligt selvmordstruede patienter" på Center for Registerforskning i Århus, at der udvikles redskaber til identifikation af de selvmordstruede patienter som f.eks. misbrugere, og at disse redskaber efterfølgende implementeres på f.eks. de psykiatriske afdelinger i Århus Amt.

Imidlertid findes der i Referencegruppens regi i øjeblikket ingen projekter, der retter sig *specifikt* mod selvmordsforebyggelse i forhold til misbrugere, hvilket skyldes at der ikke har været projektansøgninger på dette område.

3.1.2. Center for Rusmiddelforskning

Ved Center for Rusmiddelforskning, Århus Universitet, er der en række projekter i gang. I perioden 1999-2003 er disse især koncentreret om stofmisbrugsområdet. Det drejer sig f.eks. om "Gadeplansprojektet", der er opdelt i flere underprojekter, herunder i projektet

”Stofmisbrugernes hverdag i tre danske byer – mellem hjælp og kontrol” og projektet ”Brugerperspektiver på stofmisbrugernes hverdag i tre danske byer”.

Ingen af disse projekter beskæftiger sig dog specifikt med forholdet mellem misbrug og selvmord, men et af centrets ph.d. projekter, *Voksne børn fra familier med alkoholproblemer – mestring og modstandsdygtighed* (Center for Rusmiddelforskning, 2002), peger flere gange på selvmordsproblematikken. I afhandlingen fremhæver forfatteren Helle Lindgaard således, at opvækstvilkårene i familier med alkoholproblemer er signifikant dårligere end opvækstvilkårene i familier uden alkoholproblemer, fordi familier med alkoholproblemer generelt er mere dysfunktionelle på grund af højere konfliktniveau, samt ringere følelsesmæssig ekspressivitet og samhørighed. Børn i disse familier oplever desuden oftest flere tab og separationer, der er mere vold i familien, flere seksuelle overgreb, og forældrene har ofte psykiske lidelser såsom depression og angst med dertil hørende selvmordsadfærd. Disse børn har i voksenalderen en stærkt forøget risiko for selv at udvikle angst, depression, misbrug, spiseforstyrrelser – og selvmordsadfærd.

3.2. Regionale forebyggelsesinitiativer på misbrugsområdet

Videnscenter om Alkohol har i 2003 udgivet en oversigt udarbejdet af alkoholfagligt forum over alkoholbehandlingen i amterne. Oversigten redegør bl.a. for arbejdet på de af landets misbrugscentre, som har særlige forebyggelsesafdelinger.

Alle landets amter retter opmærksomhed på forebyggelse af misbrug. Mange amter arbejder med alkoholpolitik på arbejdspladsen og har særlige initiativer rettet mod udsatte unge, og mod unge på første årgang af ungdomsuddannelserne. Alle amter har ansat en eller flere alkohol- og narkotikakonsulenter, og en del arbejder med lokale netværk og med at koordinere amtets tilbud til misbrugere og med at udbygge samarbejdet med relevante aktører, herunder med kommunerne og de frivillige organisationer. I nogle amter, bl.a. Vejle amt, har amtet og kommunerne desuden indgået samarbejdsaftaler om børnefamilier med misbrug, og der er etableret en koordineret indsats for gravide misbrugere. Alligevel er det i amterne meget forskelligt, hvor stor opmærksomhed der er på risikoen for selvmordsadfærd hos misbrugere, og hvad man i de konkrete tilfælde gør for at identificere og håndtere denne risiko. Det følgende viser denne forskel amterne imellem.

3. 2.1. Amternes forebyggelse på området misbrug og selvmordsadfærd

I nogle amter, herunder Sønderjyllands Amt, er det en integreret del af amtets behandlingssteder at spørge ind til selvmordstanker og selvmordsadfærd i behandlingsopstarten med en misbrugsklient. I andre amter, herunder Roskilde Amt, er det en fast procedure at spørge ind til selvmordstanker og selvmordsforsøg, når det drejer sig om stofmisbrugere, mens proceduren er mindre indarbejdet, når det drejer sig om alkoholmisbrugere.

I Fyns Amt har man siden 1995 haft det internationale udredningsskema ASI (*Addiction Severity Index*) integreret i det daglige arbejde med misbrugere. ASI-interviewet omfatter bl.a. kortlægning af fysisk helbred, arbejdsmæssig funktionsniveau, misbrug, kriminalitet, sociale og familiemæssige forhold, samt psykisk status. Under "Psykisk status" skal misbrugsklienten bl.a. svare på, om han eller hun har alvorlige selvmordstanker og har forsøgt selvmord. Svarene på disse spørgsmål vurderes herefter af interviewerens, der kategoriserer svarene som f.eks. "ikke reelt problem", "moderat problem", eller "betydeligt problem, behandling nødvendig". Skemaet, der anvendes i kontakten med såvel stofmisbrugere som alkoholmisbrugere, kan altså danne grundlag for en hensigtsmæssig forebyggelse og behandling.

I Fyns Amt er opmærksomheden omkring selvmord og misbrug stor, både i forbindelse med forskning på området, og i forbindelse med at f.eks. alkoholambulatorierne har psykiatriske overlæger som fast personale med ansvar for den samlede klient-skare. I Fyns Amt samarbejder amtets alkoholbehandlingscenter desuden med Enheden for Klinisk Alkohol-forskning under Odense Universitetshospital om et kvalitetsudviklingsprojekt, der løbende undersøger det aktuelle niveau i behandlingen med henblik på mulige forbedringer, der også vedrører identificeringen og håndteringen af selvmordsrisikoen hos misbrugere.

ASI-interviewet er på vej til at blive indført andre steder, f.eks. i Storstrøms Amt. Amtets udviklingsområde er bl.a. de dårligst socialt stillede misbrugere, og målet er i samarbejde med psykiatrien at kunne foretage de nødvendige forebyggende og behandlingsmæssige foranstaltninger for misbrugere med selvmordstanker eller selvmordsadfærd, herunder indlæggelse ved overhængende selvmordsfare. Storstrøms Amt har tilknyttet psykiatere som lægekonsulenter på tre af amtets i alt fem

alkoholrådgivninger for at skærpe opmærksomheden på selvmordsrisikoen, samt på andre underliggende psykiatriske problematikker.

I Ringkøbing Amt har man etableret projektet "Fra tanke til handling", der er rettet mod unge med misbrug af alkohol og hash. I dette projekt spørges der konsekvent ind til selvmordstanker og selvmordsforsøg hos de unge, og amtet har desuden opmærksomheden rettet mod børn af alkoholmisbrugere, fordi man hos børnene ofte støder på selvmordstanker i forbindelse med opvæksten i en dysfunktionel familie.

I Ribe Amt findes dagbehandlingscentret i Grindsted som en afdeling under Amtets Center for Misbrug. Dagbehandlingscentret, der har eksisteret siden januar 2001 og tilbyder stoffri dagbehandling af stofmisbrugere, har i en to-årig periode haft et fasedelt tilbud til yngre stofmisbrugere. Dette tilbud består af fase 1) Afrusning, fase 2) Primærbehandling rettet mod udvikling af redskaber til at holde sig stoffri (udgjort af Minnesota-inspireret trinbehandling), samt fase 3) Resocialisering. ASI-interviewet indgår som fast element ved indskrivning og ved opfølgning, og projektet, der netop er blevet evalueret af Center for Rusmiddelforskning, viser positive resultater i forhold til bl.a. depression og selvmordstanker. Klienternes psykiske belastning fra indskrivning til opfølgning bliver generelt markant reduceret, og faldet i alvorlige tanker omkring selvmord er ganske signifikant. Mens 10 af i alt 32 klienter ved indskrivningen giver udtryk for alvorlige selvmordstanker, er det kun 3 af de i alt 30 interviewede klienter, der giver udtryk for det ved opfølgningsinterviewet (Sørensen & Dahler-Larsen, 2003: 14-16).

I flere år har der været uenighed om det hensigtsmæssige i indarbejdelsen af ASI. Uenigheden skyldes bl.a., at interviewet er meget omfattende, kan virke upersonligt og "bureaukratisk", samt kan være vanskeligt at omsætte i praksis. Nogle amter foretrækker derfor i stedet at anvende kvalitative interview, der via samtaler går i dybden med klienten, mens andre amter, herunder Århus Amt, har lavet deres egen tilpassede udgave af ASI. Selv om opmærksomheden på risikoen for selvmordsadfærd hos misbrugere har været stærkt stigende i amterne gennem de seneste år, er det forskelligt, hvor konkrete handlingsplanerne er i den situation, hvor man står over for en misbruger med selvmordstanker, og hvor godt samarbejdet med psykiatrien er.

Ingen amter har imidlertid etableret *særlige* projekter, der retter sig *specifikt* mod selvmordsrisikoen hos misbrugere. Selv om flere projekter, herunder Fyns Amts kvalitetsudviklingsprojekt, ikke blot kan tænkes at føre til en styrket forebyggende indsats,

men også til en yderligere opmærksomhed på selvmordsrisikoen hos misbrugerne, mangler der flere projekter, der konkret sammenholder og evaluerer forskellige behandlings indvirkning på selvmordsadfærd, samt projekter, der undersøger strategier og redskaber til forebyggelse af selvmordsadfærd hos misbrugere.

3.2.2. Et perspektiv

Den 30. september 2002 blev der afholdt en konference på Christiansborg, hvor fagfolk diskuterede muligheden for oprettelsen af en eller flere offentlige, nationale uddannelser, der kan kvalificere til et arbejde inden for misbrugsområdet. Dette resulterede bl.a. i etableringen af Det Nationale Udviklingsforum for Afhængighed (DNU) som et koordineret organisatorisk og fagligt forum, der arbejder med kvalifikations- og kompetenceforbedringer for ansatte og frivillige medarbejdere inden for rusmiddel- og afhængighedsområdet i Danmark.

DNU arbejder allerede nu med at udvikle og etablere nye landsdækkende rusmiddeluddannelser, og der stiles mod at realisere en plan om, at de første hold under den nye diplomuddannelse i CVU-regi begynder i februar 2004.

3.3. Konklusion på forebyggelsesinitiativer i Danmark

At udvikle konkrete redskaber, strategier og handlingsplaner til *identificering* af selvmordsrisikoen hos misbrugere er en ting. Noget andet er *håndteringen* af selvmordstanker og selvmordsadfærd. Det stiller ikke blot store krav til samarbejdet med de relevante aktører, herunder med psykiatrien, men også til ressourcer i forbindelse med intensiveret samtalebehandling og til psykiatrisk vurdering med henblik på medicinsk behandling. Ligeledes stiller det store krav til den menneskelige kapacitet hos den enkelte medarbejder i misbrugsbehandlingen.

I denne forbindelse savnes der i høj grad en evaluering af de forskellige behandlingsmetoders effekt. Mens opmærksomheden på nødvendigheden af at opspore selvmordsrisiko dog er til stede i de fleste amter, uanset om man arbejder med ASI eller med andre former for interview, synes håndteringen og dokumentationen at være mangelfuld i de fleste amter.

Om rapportens tilblivelse

Rapporten er blevet til i forbindelse med, at Center for Selvmordsforskning har arrangeret en landsdækkende konference om misbrugsområdet og selvmordsforebyggelse, initieret og finansieret af Referencegruppen til forebyggelse af selvmordsforsøg og selvmord. Den er udarbejdet af mag.art. og ph.d. Lisa Korsbek på grundlag af en grundig undersøgelse af den nationale og internationale litteratur på området, mens redaktion og korrekturlæsning er foretaget af cand.mag. Iben Stephensen og cand.psych. Søren Møller. Søgningen på forskningslitteraturen har i samarbejde med Videnscenter om Alkohol ført til en omfattende litteraturoversigt på området, især dækkende perioden 1980-2003, men dog også ført tilbage til den tidligste forskning. På grundlag af denne litteraturoversigt er en stor del af litteraturen blevet fremskaffet, og forskningsresultaterne er blevet behandlet for at skabe et overblik over, hvilke nationale og internationale undersøgelser, der har størst relevans for at belyse området.

Af den danske litteratur er langt det væsentligste medtaget, mens graden af sortering i den internationale litteratur har været større. Her er især de markante og nyere forskningsresultater blevet inddraget, mens ældre forskning kun er inddraget, hvor enten understøttelse af resultater eller belysning af tendenser over en lang periode, er blevet skønnet nødvendig. Væsentlige skandinaviske forskningsresultater er blevet prioriteret højere end internationale forskningsresultater.

Referencer

Relevante danske udgivelser på området misbrug og selvmordsadfærd, samt anvendt litteratur i det samlede afsnit om "Forskningen om og i Danmark"

Benjaminsen, S.E. (1998). *Suicidal adfærd blandt alkoholmisbrugere. En vejledning for risikovurdering, behandling og visitation*. Odense Universitetshospital: Enheden for Klinisk Alkoholforskning.

Benjaminsen, S.E., Thomsen, R.L.T., Balsløv, K.D., Gøtzsche-Larsen, K., Berthou, E., Rask, P.H., Petersen, P., Nielsen, A.S., & Nielsen, B. (1998). Faktorer relateret til suicidal adfærd blandt alkoholmisbrugere. *Ugeskrift for Læger*, Vol. 160, nr. 24, 3551-3556.

Ege, P. (1993). Dødsfald blandt stofmisbrugere. *Ugeskrift for Læger*, Vol. 155, nr. 29, 2239-2240.

Jessen-Petersen, B. (1994). *Psykotiske patienter med misbrugsproblemer*. Foreningen af Danske Lægestuderendes Forlag.

Johnsson, E. (2002). Självordsförsök bland narkotikamissbrukare. Lund Dissertations in Social Work 10, Lunds Universitet.

Nielsen, A.S., Stenager, E. & Bille-Brahe, U. (1993). Attempted Suicide, Suicidal Intent, and Alcohol. *Crisis*, Vol. 14, nr. 1, 32-38.

Nielsen, A.S. (1996). *Alkoholforbrug og -problemer blandt patienter indlagt efter selvmordsforsøg. En Nordisk komparativ undersøgelse*. Center for Selvmordsforskning: Odense Universitetshospital.

Nielsen, A.S., Bille-Brahe, U., Hjelmeland, H., Jensen, B., Ostamo, A., Salander-Renberg, E. & Wasserman, D. (1996). Alcohol Problems Among Suicide Attempters in the Nordic Countries. *Crisis*, Vol. 17, nr. 4, 157-165.

Nielsen, A.S. & Thorsen, T. (1998). Alkohol. In: H. Schiødt (red.). *Synspunkter på selvmord – en debatbog*, pp. 158-169. Odense: Center for Selvmordforskning.

Nielsen, A.S., Nielsen, B., Benjaminsen, S.E., Petersen, P., Rask, P.H. & Gansmo, P.A. (1999). Forskelle mellem kvindelige og mandlige alkoholmisbrugere. *Ugeskrift for Læger*, Vol. 161, nr. 8, 1111-1116.

Nielsen, B. (1994). *Prædikatorer for gentagen suicidal adfærd. Et klinisk epidemiologisk studie*. Odense Universitetshospital.

Norström; T. (1988). Alcohol and suicide in Scandinavia. *British Journal of Addiction*, Vol. 83, nr. 5, 553-559.

Retterstøl, N., Ekeberg, Ø. & Mehlum, L. (red.). *Selv mord – et personlig og samfunnsmessig problem*. Oslo: Akademisk Forlag.

Rossow, I. (1993). Suicide, alcohol and divorce: aspects of gender and family integration. *Addiction*, Vol. 88, nr. 12, 1659-1665.

Rossow, I. & Amundsen, A. (1995). Alcohol abuse and suicide: A 40-year prospective study of Norwegian conscript. *Addiction*, Vol. 90, nr. 5, 685-691.

Rossow, I. (1995). Regional analyses of alcohol and suicide in Norway: Some empirical considerations. *Suicide and Life-Threatening Behavior*, Vol. 25, nr. 3, 401-409.

Rossow, I. (1996). Alcohol and suicide – Beyond the Link at the Individual Level. *Addiction*, Vol. 91, nr. 10, 1413-1416.

Skog, O-J. (1993). Alcohol and suicide in Denmark 1911-1924 – experiences from a “natural experiment”. *Addiction*, Vol. 88, nr. 9, 1189-1193.

Væsentlige internationale udgivelser på området misbrug og selvmordsadfærd, samt anvendt litteratur i det samlede afsnit om ”Den internationale forskning” og i afsnittet om ”Forebyggelsesinitiativer i Danmark”

Benjaminsen, S.E. (1998). *Suicidal adfærd blandt alkoholmisbrugere. En vejledning for risikovurdering, behandling og visitation*. Odense Universitetshospital: Enheden for Klinisk Alkoholforskning.

Benjaminsen, S.E., Thomsen, R.L.T., Balsløv, K.D., Gøtzsche-Larsen, K., Berthou, E., Rask, P.H., Petersen, P., Nielsen, A.S., & Nielsen, B. (1998). Faktorer relateret til suicidal adfærd blandt alkoholmisbrugere. *Ugeskrift for Læger*, Vol. 160, nr. 24, 3551-3556.

Berman, A.I. & Schwartz, R.H. (1990). Suicide attempts among adolescent drug users. *American Journal of Diseases of Children*, Vol. 144, nr. 3, 310-314.

Bertelsen, A. & Munk-Jørgensen, P. (1998). *De psykiatriske diagnoser*. København: Psykiatrifondens Forlag.

Beskow, J. (1979). Suicide and mental disorder in Swedish men. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, Suppl. 277, 1-138.

- Beskow, J. (2000). Samtal med självmordsnära människor, in: J. Beskow (red.). *Självord och självmordsprevention. Om livsavgörande ögonblick*. Lund: Studentlitteratur.
- Beskow, J. (2000). Epidemiologi, in: J. Beskow (red.). *Självord och självmordsprevention. Om livsavgörande ögonblick*. Lund: Studentlitteratur.
- Brandell, A. & Eksenius, L. (1995). Personality disorders in alcoholics: A risk factor for suicide. *Nordic Journal of Psychiatry, Vol. 49*, nr. 5, 389-392.
- Buckstein, O.G., Brent, D.A., Perper, J.A., Moritz, G., Baugher, M., Schweers, J., Roth, C. & Balach, L. (1993). Risk factors for completed suicide among adolescents with a lifetime history of substance abuse: A case-control study. *Acta Psychiatrica Scandinavica, Vol. 88*, nr. 6, 403-408.
- Cheng, A.T.A., Mann, A.H. & Chan, K.A. (1997). Personality disorder and suicide. A case-control study. *British Journal of Psychiatry, Vol. 170*, 441-446.
- Deykin, E.Y., Levy, J.C. & Wells, V. (1987). Adolescent depression, alcohol and drug abuse. *American Journal of Public Health, Vol. 77*, nr. 2, 178-182.
- Hultén, A. (2000). Barn och ungdom: preventionsarbete, in: J. Beskow (red.). *Självord och självmordsprevention. Om livsavgörande ögonblick*. Lund: Studentlitteratur.
- James, P.L. (1967). Suicide and mortality amongst heroin addicts in Britain. *British Journal of Addiction to Alcohol and other Drugs, Vol. 62*, nr. 3, 391-398.
- Indenrigs- og Sundhedsministeriet samt Amtsrådsforeningen (2002). *Den offentlige indsats på alkoholområdet*.
- Indenrigs- og Sundhedsministeriet (2002). *Indsatsen for de hårdest belastede stofmisbrugere*.
- Johnsson, E. & Fridell, M. (1997). Suicide attempts in a cohort of drugs abusers: a 5-year follow-up study. *Acta Psychiatrica Scandinavica, Vol. 96*, nr. 5, 362-366.
- Johsson, E. (2002). *Självordsförsök bland narkotikamissbrukare*. Lund Dissertations in Social Work 10, Lunds Universitet.
- Lester, D. (2000). Alcoholism, Substance Abuse, and Suicide, in: R.W. Maris, A.L. Bergman & M.M. Silverman (Eds.). *Comprehensive Textbook of Suicidology*, pp. 357-375. New York: The Guilford Press.

Lindberg, O. (1998). *Emotioner, sociala band och ritualer. En kvalitativ analys av narkotikakarriärer*. Institutionen för socialt arbete, Skriftserien, nr. 2, Göteborgs Universitet.

Meltzer, H.Y. (2002). Suicidality in schizophrenia: a review of the evidence for risk factors and treatment options. *Current Psychiatry Reports, Vol. 4*, nr. 4, 279-283.

Murphy, G.E. & Robins, E. (1967). Social factors in suicide. *Journal of the American Medical Association, Vol. 199*, nr. 5, 303-308.

Murphy, G.E., Armstrong, J.W., Hermele, S.L., Fischer, J.R. & Clendenin, W.W. (1979). Suicide and alcoholism: Interpersonal loss confirmed as a predictor. *Archives of General Psychiatry, Vol. 36*, nr. 1, 65-69.

Murphy, G.E. & Wetzel, R.D. (1990). The Lifetime Risk of Suicide in Alcoholism. *Archives of General Psychiatry, Vol. 47*, nr. 4, 383-392.

Murphy, G.E. (1992). *Suicide in alcoholism*. New York: Oxford University Press.

Murphy, G.E., Wetzel, R.D., Robins, E. & McEvoy, L. (1992). Multiple risk factors predict suicide in alcoholism. *Archives of General Psychiatry, Vol. 47*, nr. 6, 459-463.

Murphy, G.E. (2000). Psychiatric aspects of suicidal behaviour: Substance abuse, in: K. Hawton & K. van Heeringen (Eds.). *The International Handbook of Suicide and Attempted Suicide*, pp 136-146. Chichester: John Wiley.

Nielsen, A.S. (1996). *Alkoholforbrug og -problemer blandt patienter indlagt efter selvmordsforsøg. En Nordisk komparativ undersøgelse*. Odense: Center for Selvmordsforskning.

Oppenheimer, E., Tobutt, C. & Taylor, C. (1994). Death and Survival in a cohort of heroin addicts from London clinics: a 22-year follow-up study. *Addiction, Vol. 89*, nr. 10, 1299-1308.

Overholser, J.C., Freiheit, S.R. & DeFilippo, J.M. (1997). Emotional Distress and Substance Abuse as Risk Factors for Suicide Attempts. *Canadian Journal of Psychiatry, Vol. 42*, nr. 4, 402-408.

Oyfeso, A., Ghodse, H., Clancy, C. & Corkery, C.M. (1999). Suicide among drug addicts in UK. *British Journal of Psychiatry, Vol. 175*, 277-282.

Patten, C.A., Hurt, R.D., Offort, K.P., Croghan, I.T., Gomez-Dahl, L.C., Kottke, T.E., Morse, R.M. & Melton, L.J. (2003). Relationship of tobacco use to depressive disorders and suicidality among patients treated for alcohol dependence. *The American Journal on Addictions*, Vol. 12, 71-83.

Preuss, U.W., Schuckit, M.A., Smith, T.L., Danko, G.P., Buckman, K., Bierut, L., Bucholz, K.K., Hesselbrock, M.N., Hesselbrock, V.M. & Reich, T. (2002). Comparison of 3190 alcohol-dependent individuals with and without suicide attempts. *Alcoholism: Clinical and Experimental Research*, Vol. 26, nr. 4, 471-477.

Retterstøl, N., Ekeberg, Ø. & Mehlum, L. (2002). *Selv mord – et personlig og samfunnsmessig problem*. Oslo: Akademisk Forlag, Gyldendal.

Rich, C.L., Fowler, R.C., Fogarty, L.A. & Young, D. (1988). San Diego Suicide Study III: Relationships between diagnosis and stressors. *Archives of General Psychiatry*, Vol. 45, nr. 6, 589-592.

Rich, C.L., Sherman, M. & Fowler, R.C. (1990). San Diego Suicide Study: the adolescents. *Adolescence*, Vol. 25, nr. 100, 855-865.

Robins, E., Gassner, S., Kayes, J., Wilkinson, R.H.jr. & Murphy, G.E. (1959). The communication of suicidal intent: a study of 134 consecutive cases of successful (completed) suicide. *American Journal of Psychiatry*, Vol. 115, 724-733.

Ross, H.E.; Glaser, F.B. & Germanson, T. (1988). The prevalence of psychiatric disorders in patients with alcohol and other drug problems. *Archives of General Psychiatry*, Vol. 45, nr. 11, 1023-1031.

Rossow, I. & Kielland K.B. (1995). Dødelighet blant stoffmisbrukere i Norge. *Tidsskriftet for den Norske Lægeforening*, Vol. 155, 1050-1054.

Rossow, I. & Amundsen, A. (1995). Alcohol abuse and suicide: A 40-year prospective study of Norwegian conscript. *Addiction*, Vol. 90, nr. 5, 685-691.

Rossow, I. (1997). Alcohol abuse and mortality: a 40 year prospective study of Norwegian conscripts. *Social Science and Medicine*, Vol. 44, nr. 2, 261-267.

Rossow, I., Romelsjoe, A. & Leifman, H. (1999). Alcohol abuse and suicidal behaviour in young and middle aged men: differentiating between attempted and completed suicide. *Addiction*, Vol. 94, nr. 8, 1199-1207.

Rossow, I. & Lauritzen, G. (1999). Balancing on the edge of death: suicide attempts and life-threatening overdoses among drug addicts. *Addiction*, Vol. 94, nr. 2, s. 209-225.

Roy, A. & Linnoila, M. (1986). Alcoholism and suicide. *Suicide and Life-Threatening Behavior*, Vol. 16, nr. 2, 244-273.

Sainsbury, P. (1986). Depression, Suicide and Suicide Prevention, in: A. Roy (Ed.). *Suicide*. Baltimore: Williams and Wilkins.

Sundhedsstyrelsen (2002): *Narkotikasituationen i Danmark*, Årsrapport til det europæiske overvågningscenter for narkotika og narkotikamisbrug, EMCDDA.

Sundhedsstyrelsen (2002): *Statistik: Alkohol, narkotika og tobak*.

Suominen, K.H., Isometsäe, E.T., Henriksson, M.M., Ostamo, A.I. & Loennqvist, J.K. (1999). Treatment received by alcohol-dependent suicide attempters. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, Vol. 99, nr. 3, 214-219.

Sørensen, J.K. & Dahler-Larsen, P. (2003). *Behandling af unges misbrug af "feststoffer"*. En evaluering af dagbehandlingen i Grindsted, et forsøgsprojekt under Center for Misbrug i Ribe Amt, Center for Rusmiddelforskning.

Tanskanen, A., Tuomilehto, J., Viinamaki, H., Vartiainen, E., Lehtonen, J. & Puska, P. (2000). Smoking and the risk of suicide. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, Vol. 101, nr 3, 243-245.

Vestergaard, P. & Sørensen, T. (1998). *Psykiatri: En lærebog om voksnes psykiske sygdomme*. Foreningen af Danske Lægestuderendes Forlag.

Videnscenter om Alkohol (2003): *Alkoholbehandling i amterne*, udarbejdet af alkoholfagligt forum.

Wasserman, D. & Cullberg, J. (1989). Early separation and suicidal behaviour in the parental homes of 40 consecutive suicide attempters. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, Vol. 79, 296-302.

Wasserman, D. (2001). Alcoholism, other psychoactive substance misuse and suicide, in: D. Wasserman (Ed.). *Suicide – An unnecessary death*, pp. 49-57. London: Martin Dunitz.

Welch, S.S. & Linehan, M.M. (2002). High-risk situations associated with parasuicide and drug use in borderline personality disorder. *Journal of Personality Disorders*, Vol. 16, nr. 6, 561-569.